

BART FUNNEKOTTER

NOMEN

est

OMEN

*Hoe Jan met de Kaak, Wladislaus Spillebeen, Lodewijk
de Twister, Johanna de Waanzinnige en 47 andere
vorsten aan hun bijzondere bijnaam kwamen*

2023 Prometheus Amsterdam

Inleiding

‘De Vuurtoren’, ‘de Professor’, ‘de Moker’: bijna iedereen heeft wel een bijnaam – gekregen van familie, vrienden of collega’s. Soms zijn ze vleierend, soms wat minder.

Wetenschappers hebben uitgebreid onderzoek gedaan naar het fenomeen ‘bijnaam’. In *The Oxford Handbook of Names and Naming* (2018) staat dat bijnamen in Noord- en West-Europa in zwang kwamen in de loop van de Middeleeuwen. Als gevolg van oprukkend christendom, verstedelijking en een groeiende bevolking ontstond er de behoefte om mensen naast hun voornaam nog een extra naam te geven. Zo moest het wat makkelijker worden om alle Johanna’s, Maria’s, Hendriks en Frederiks uit elkaar te houden.

Deze bijnamen zijn onder te verdelen in verschillende categorieën. Je had verwijzingen naar iemands plaats van herkomst (‘de Vlaming’), zijn familie (‘Peterszoon’), zijn werk (‘de Bakker’), zijn voorkomen (‘de Korte’), zijn gedrag (‘de Waanzinnige’) of een opvallende gebeurtenis (in een Zweedse bron heet iemand ‘Vuile Boter’). Bijnamen zijn, schrijven de auteurs van het handboek, ‘een spiegel van de maatschappij waarin ze ontstaan’. Ze vertellen ons iets over de omgangsvormen en verhoudingen tussen mensen in lang vervlogen tijden.

Nu kun je aan je kinderen, vrienden en mensen uit je voetbalteam (bijna) iedere bijnaam geven die je wilt. Het verzinnen van een kwetsende bijnaam is naar alle waarschijnlijkheid niet levensbedreigend. Bij machtige mensen ligt dat anders. Wie in China vanwege de uiterlijke gelijkenis president Xi Jinping aanduidt met Winnie de Poeh, heeft een fors probleem. (De jonge Willem-Alexander ‘Prins Pils’ noemen, was gelukkig minder gevaarlijk.)

Een duik in de geschiedenis leert dat achter de bijnamen van keizers, koningen, hertogen en andere heersers bijna altijd een interessant verhaal zit. Ja, Lodewijk de Dikke had een bolle buik, maar zo eenvoudig was het meestal niet. Het luisterde nauw wie de bijnaam verzon. Hoe zat het bijvoorbeeld met de bijnaam waar iedere vorst naar streefde: ‘de Grote’? Wat moest je ervoor doen om zo genoemd te worden?

Koning Alexander III van Macedonië (356-323 v.Chr.) was de eerste die met deze titel getooid werd. De oudste bron die we hebben waarin deze legendarische veroveraar Alexander de Grote heet, is het blijspel *Mostellaria* (Het Spookhuis) van de Romeinse toneelschrijver Titus Maccius Plautus (254-184 v.Chr.). Daarin heeft de slaaf Tranio het over ‘*Alexandrum magnum*’ (Alexander de Grote, als lijdend voorwerp). Hij legt verder niet uit wie hij daarmee bedoelt, dus het ligt voor de hand dat zijn publiek wist over wie hij het had.

Van Plautus is bekend dat hij zich voor zijn werken vaak liet inspireren door Griekse teksten. Als dat hier ook het geval was, betekent dit dat Alexander al vrij snel na zijn dood als ‘de Grote’ bekendstond bij zowel Grie-

ken als Romeinen. Het is onwaarschijnlijk dat hij al tijdens zijn leven zo werd genoemd. Verslagen van ooggetuigen als Ptolemaeus (zie pagina 109) en Callisthenes zijn verloren gegaan, maar worden door latere historici geciteerd. Geen van hen geeft Alexander de bijnaam ‘de Grote’.

Alexander versloeg in een spectaculaire veldtocht het Perzische rijk en het is goed mogelijk dat de Grieken er daar voor het eerst achter kwamen dat je niet alleen goden maar ook mensen als ‘groot’ kon bestempelen. De Perzische koning Darius I (550-486 v.Chr.) zei over zichzelf op zijn grafschrift: ‘Ik ben Darius, de grote koning, koning der koningen, koning van Perzië, koning van alle naties.’ De aanduiding ‘grote’ werd hier dus nog gebruikt als bijvoeglijk naamwoord, niet als bijnaam. Dat was een Grieks-Romeinse innovatie.

De volgende bekende ‘Grote’ – Karel – vestigde zijn roem duizend jaar na Alexander. De Frankische koning en keizer was zo verknoopt met zijn bijnaam dat die in het Frans zelfs is samengesmolten met zijn eigennaam tot Charlemagne. Karel de Grote (747-814) was de derde heerser in de dynastie van de Karolingers, vernoemd naar zijn opa Karel Martel (zie pagina 82). Ook hij werd tijdens zijn leven niet als ‘de Grote’ aangeduid. Het woord *magnus* verschijnt in bronnen alleen in combinatie met *rex* (koning) of *imperator* (keizer).

Pas vanaf het jaar 1000 (twee eeuwen na zijn dood dus) rukt Carolus Magnus op, en in de twaalfde eeuw, als hij heilig verklaard wordt, is de bijnaam gemeengoed. Historicus Theodor Schieder denkt dat vorsten als Karel in

deze tijd als het ‘sacrale middelpunt’ werden gezien van nieuw ontstane naties. Hun heiligheid maakte dat de term ‘groot’ niet alleen op het goddelijke, maar ook voor mensen toepasbaar werd.

Vanaf dit moment werd het epitheton (versierende omschrijving) makkelijker verstrekt én al tijdens het leven van de heerser in kwestie, zoals bij tsaar Peter van Rusland (1672-1725). Hij was letterlijk groot met zijn 2,03 meter, maar daaraan had hij zijn bijnaam niet te danken. De boomlange tsaar won oorlogen, bouwde een naar zichzelf genoemde havenstad en reisde Europa rond – allemaal om zijn rijk op te stoten in de vaart der volkeren.

In 1721 sloot Rusland na twintig jaar vechten met succes de Grote Noordse Oorlog met Zweden af. Uit dankbaarheid hiervoor bood een vergadering van geestelijken en edelen Peter de titels ‘Vader des Vaderlands’ en ‘de Grote’ aan. De tsaar deed alsof dit een verrassing was en weigerde eerst beleefd, maar ging na stevig aandringen dan toch maar overstag. Peter van het huis Romanov werd Pjotr Veliki, Peter de Grote. En dus niet ‘grote tsaar’ Peter; de bijnaam hoorde echt bij hem als persoon.

Ook de Pruisische koning Frederik II (1712-1786) was zo succesvol dat hij al tijdens zijn leven verheven werd tot vorst van de buitencategorie. De Franse filosoof Voltaire – pen- en huisvriend van de koning tot die té absolutistisch werd – noemde in zijn brieven Frederik regelmatig *grand prince* en *grand homme* en in 1742 voor het eerst Frédéric le Grand. Het Pruisische volk bleef niet achter. Nadat hun koning in 1745 terugkeerde van een zegerijke veldtocht, bracht in Berlijn een compagnie jonge kooplui

te paard ‘ein dreymaliges Vivat Friedrich der Grosse’ ten gehore.

Wat leert ons de casus van deze vier Groten? Ten eerste dat ze hun bijnaam niet zelf verzonnen, hoewel het in het geval van Peter ondenkbaar is dat hij niet wist welke eer de elite van zijn rijk hem zou aanbieden. Verder zien we dat Alexander en Karel hun bijnaam pas eeuwen na hun leven kregen. Van stroopsmeerderij in de hoop op een beloning was hier dus geen sprake. Latere auteurs kozen voor de toevoeging omdat ze de daden van hun hoofdpersoon daadwerkelijk groots vonden en omdat ze deze heersers ten voorbeeld wilden stellen aan tijdgenoten.

De bijnaam ‘de Grote’ is natuurlijk een compliment, maar dat geldt niet voor de bijnamen van alle vorsten die in dit boek beschreven worden. Naast een Apostelgelijke, een Sterke, een Deugdzame en een Grootmoedige passeren er namelijk ook een Impotente, een Luie, een Dikke, een Gorilla, een Nietsdoener en twee Waanzinnigen de revue. Een zoektocht naar de oorsprong van die bijnamen leert hoe het hier niet de fans, maar de vijanden van de vorst waren die erin slaagden een sticker op te plakken die bleef kleven.

Vaak gebeurde dat om de heerser die het stokje had overgenomen van legitimiteit te voorzien, zeker als de machtswissel zich op onorthodoxe wijze had voltrokken. De boodschap was dan: het is maar goed dat deze klungelige koning dood is en er nu een nieuwe aan het roer staat. Ook kwam het regelmatig voor dat monniken – tot aan de Renaissance de belangrijkste geschiedschrijvers –

in hun kronieken machthebbers ervanlangs gaven vanwege hun onchristelijke levensstijl, of juist bewierookten om hun voorbeeldige vroomheid.

De les is dus: een ‘Grote’ was niet altijd groots, terwijl een ‘Slechte’ niet per se slecht hoefde te zijn. Zoals altijd bij historische bronnen moet je je afvragen: wie heeft dit geschreven en waarom? De titel van dit boek is *Nomen est omen*: een naam zegt iets over een persoon. In het geval van de hier behandelde heersers geldt dus nadrukkelijk dat hun bijnaam óók iets zegt over hoe de buitenwereld tegen hen aankeek.

Wie de inhoudsopgave bekijkt, zal meteen zien dat dit boek relatief weinig vrouwen bevat en dat bijna alle hoofdpersonen uit Europa afkomstig zijn. Dat is jammer, maar het is een reflectie van hoe de wereld was. Vrouwen hadden lang weinig te vertellen en het geven van bijnamen aan heersers was een voornamelijk Europese/christelijke gewoonte. Japanse en Chinese keizers, Egyptische farao’s en Perzische koningen hadden allemaal meerdere namen – vaak prachtig –, maar dat zijn geen bijnamen zoals wij in Nederland die term begrijpen.

In de komende 51 hoofdstukken zal de lezer ook tevergeefs zoeken naar bekende namen als Ivan de Verschrikkelijke en Lodewijk de Zonnekoning (de Grote komt na deze inleiding ook niet meer terug). De geschiedenis is daarvoor té rijk aan opvallende bijnamen waaraan ook nog eens een interessant verhaal vastzit – veel leuker dan deze klassiekers.

Justinianus II
met de Afgesneden neus
(668-711)

Justinianus nam gruwelijk wraak op zijn vijanden
voor zijn verminking.

Al zit het leven nog zo tegen, geef nooit de moed op. Zelfs vanaf de bodem van de put kan je het nog brengen tot keizer van het Oost-Romeinse Rijk. Dat leert het verhaal van Justinianus II. Zijn bijnaam was Rhinotmetos, wat te vertalen is als ‘met de afgesneden neus’ – een duidelijke aanwijzing dat zijn bestaan niet altijd over rozen ging.

Justinianus beklom in 685 op zestienjarige leeftijd de troon van Byzantium. In zijn boek *Constantinopel en de*

eerste jihad schrijft historicus Henk Singor dat de nieuwe keizer er ondanks zijn jeugdigheid van overtuigd was als uitverkorene van Christus tot grootse dingen voorbestemd te zijn.

Justinianus leidde een aantal succesvolle veldtochten in het huidige Armenië, Bulgarije en Griekenland. Om zijn regime van de vereiste glans te voorzien, verfraaide hij zijn paleis. Het rijk had echter te kampen met ernstig teruglopende belastinginkomsten. Zijn ministers, onder wie de eunuch (gecastreerde dienaar) Stefanos de Pers, wrongen daarom elke laatste cent uit grondbezitters – met marteling en moord als het moest.

In 695 had deze elite er genoeg van. Ze beraamden een coup, die op 15 augustus zijn beslag kreeg. De keizer en zijn raadgevers werden het paleis uit gesleept naar de renbaan van Constantinopel. Stefanos en de zijnen werden levend verbrand. Bij Justinianus werd zijn neus afgesneden. Daarna werd hij verbannen naar Cherson, op de Krim.

Einde carrière, zou je zeggen. Maar Justinianus liet het er niet bij zitten. In 704 wist hij met een aantal getrouwen te ontsnappen van de Krim. Hij meldde zich bij khan Tervel van de Bulgaren. Ondanks zijn rare stem en het gouden driehoekje op de plek van zijn afgesneden neus besloot de Bulgaarse heerser Justinianus te steunen bij een greep naar de heerschappij. Hij gaf hem een legermacht, waarmee de gevallen keizer in de zomer van 705 de mars naar Constantinopel aanvatte.

De zittende keizer Tiberius zond een leger op de invasie af, maar de bevelhebber kon zijn doel niet vinden. Jus-

tinianus bereikte daardoor ongehinderd de Bosporus en passeerde via een drooggevalle waterleiding de legendarische muren van Constantinopel. Hij had de macht weer terug. Als dank voor zijn hulp gaf hij Tervel de titel *kaisar* (caesar) en een lading goud.

Justinianus nam gruwelijk wraak op zijn vijanden. Hij liet zijn voorganger executeren en stak de patriarch (de hoogste kerkelijke functionaris) de ogen uit. Met zijn militaire expedities tergde hij de bevolking van de Krim, die een tegenkeizer uitriep, Philippicus.

Deze arriveerde in 711 eerder in Constantinopel dan Justinianus, die tevergeefs achter hem aan zat. Philippicus vermoordde iedereen in de stad die niet naar hem overliep. Justinianus' leger koos hierop eieren voor zijn geld en leverde de keizer uit. De ongelukkige verloor na zijn neus nu ook zijn hoofd. De nieuwe keizer stuurde het in een vat azijn het rijk rond, om zo de bevolking voor zich in te nemen.

Julianus *de Afvallige* (331-363)

Julianus liet expres christelijke priesters ruziemaken.

Julianus' jeugd was gedrenkt in bloed. Hij was de zoon van een halfbroer van keizer Constantijn de Grote, de man die het Romeinse Rijk christelijk had gemaakt. Na Constantijns dood in 337 vermoordden soldaten alle verwanten van de keizer, behalve diens zoons – en Julianus en zijn halfbroer. Hun vader werd wel slachtoffer van

het bloedbad. De nieuwe keizer Constantinus II stuurde zijn zesjarige neefje Julianus in ballingschap naar Klein-Azië, waar hij werd opgevoed door een bisschop en een eunuch.

Rond zijn twintigste raakte Julianus in de ban van het mystieke neoplatonisme en de waarzeggerij. Een leraar vertelde hem van de wijsgeer Maximus van Efeze, die een standbeeld had doen lachen en toortsen spontaan kon laten ontbranden. Tovenarij of oplichterij, waar-schuwde de leraar, maar Julianus had genoeg gehoord. ‘Wijdt u zich verder aan uw boeken. U heeft me de man getoond die ik zocht.’ Hij ging bij Maximus in de leer en nam definitief afscheid van het christendom. Zijn afval-ligheid verzweg hij nog wel, bedacht op de mogelijke negatieve gevolgen van deze drastische stap.

De keizer riep Julianus in 354 bij zich. De Afvallige zat enige maanden gevangen in Milaan, terwijl zijn halfbroer vermoord werd. Zelf bracht hij het er uiteindelijk levend vanaf en hij kreeg zelfs het bevel over alle legioenen in Gallië. Als bonus mocht de geheime heiden trouwen met de jongste zus van de keizer.

Julianus vocht met wisselend succes tegen de Alemanen en Franken, en keizer Constantinus werd daarvan zo jaloers dat hij zijn neef en zwager beval een deel van zijn troepen af te staan. Die weigerde en een burgeroorlog leek onvermijdelijk. Toen greep het lot in: de keizer overleed in 361, na een kort ziekbed.

Voor Julianus was dit geen verrassing, want zijn waarzeggers hadden al gunstige tekenen gezien in de ingewanden van offerdieren en de vlucht van vogels. Nadat

hij zijn intrek had genomen in het paleis in Constantinopel ontsloeg Julianus alle kappers. Hij had iemand besteld voor een knipbeurt, maar de man die kwam opdagen was zo prachtig gekleed dat de keizer corruptie vermoedde in het kappersgilde.

Nu hij de macht had, bond de Afvallige de strijd aan met het christendom. Hij deed dit op sluwe wijze, noteerde de historicus Ammianus Marcellinus. Julianus nodigde priesters uit van alle verschillende stromingen binnen het christendom en liet hen vrijuit discussiëren, ‘wetende dat er geen wilde beesten bestaan die zo vijandig zijn ten opzichte van mensen als christelijke sekten ten opzichte van elkaar’.

Nadat hij aldus voor maximale verdeeldheid onder de christenen had gezorgd, ging Julianus in 362 op veldtocht richting Perzië. Een jaar later overleed hij aan een wond die hij had opgelopen tijdens een veldslag. Toen hij hoorde dat hij zich bevond in een plaats die Frygië heette, verzette hij zich niet tegen de naderende dood. Jaren ervoor had hij namelijk van een orakel gehoord dat hij zou sterven in een plaats met die naam. Had hij zich dat nu maar herinnerd vóór de veldslag.

Albrecht II
Alcibiades
(1522-1557)

Albrecht wisselde vaak van partij tijdens de Duitse godsdienstoorlogen.

Sommige heersers hebben zo'n kleurrijk leven dat ze aan één bijnaam niet genoeg hebben. Dat was bijvoorbeeld het geval bij Albrecht II von Brandenburg-Kulmbach, die er drie had. Deze vorst reageerde als iemand 'Bellator', 'Ächter' of 'Alcibiades' riep. Onder die laatste bijnaam is hij de geschiedenis ingegaan. Wie het verhaal

van de Peloponnesische Oorlog kent, weet dan genoeg.

Albrecht werd in 1522 geboren als de zoon van markgraaf Casimir von Brandenburg-Kulmbach en Susanna van Bayern. Zijn vader stierf toen hij vijf jaar oud was, waarna zijn moeder hertrouwde en haar zoontje achterliet op slot Plassenburg in Kulmbach. De opvoeding van Albrecht werd verzorgd door twee ooms, van wie de ene katholiek en de andere protestant was. In het door godsdiensttwisten verscheurde Duitsland was dat onhandig, maar de jongen haalde er zijn schouders over op. Hij was meer geïnteresseerd in wapens en wijn. Het verhaal wil dat hij na een drankgelag ooit vier dagen in coma lag.

Nadat hij de jaren des ondersheids bereikt had, gordde Albrecht zijn zwaard om. Hij nam deel aan de Schmalkaldische Oorlog aan de zijde van keizer Karel v. Die was katholiek en Albrecht was protestant, maar met zijn dienst aan de Habsburgers zette hij een familietraditie voort.

Albrecht vocht dapper, maar werd gevangengenomen. Toen hij na afloop van de oorlog vrijkwam en naar zijn zin onvoldoende beloond werd door de keizer, was het afgelopen met zijn trouw aan Karel. Hij ontketende met andere protestantse heersers de Vorstenopstand, die uitmondde in de Tweede Markgravenoorlog.

Dit verraad deed denken aan het optreden in de Peloponnesische Oorlog van Alcibiades, een generaal uit de vijfde eeuw voor Christus. Die was voor zowel de Atheners, Spartanen als Perzen in het krijt getreden. Albrechts eerste bijnaam was binnen.

Nadat hij een plundertocht in Beieren had gehouden,

strafte keizer Karel Albrecht in 1552 met de *Reichsacht* (Rijksban). De markgraaf was hiervan niet onder de indruk en bleef steden belegeren en veldslagen leveren. Zijn tweede bijnaam Bellator (Strijder) was dan ook dik verdiend.

Op 9 juli 1553 delfde Albrecht in de Slag bij Sievershausen het onderspit tegen een verband van vorsten die zijn oorlogszucht spuugzat waren. De belangrijkste steden op zijn grondgebied gingen in vlammen op en de geslagen overloper vluchtte naar Schweinfurt.

Keizer Karel deed hem opnieuw in de ban – waardoor Albrecht nu ook de Ächter werd genoemd (meervoud van twee keer Reichsacht). Hij gooide nog één keer met de dobbelstenen, op 13 juni 1554 in de Slag bij Schwarzach, maar de Bellator verloor en vluchtte naar Frankrijk.

Als een heuse Alcibiades bood hij er koning Hendrik II zijn diensten aan. Die was niet geïnteresseerd, waarna Albrecht bij zijn zus ging wonen. Daar ging zijn gezondheid rap achteruit. Hij stierf op 34-jarige leeftijd – in zijn bed en niet door moordenaarshand, zoals de eerste Alcibiades overkwam.